

ROMA'DA KÂĞIT, KİTAP ve KÜTÜPHANE

Ayfer İNAL

I. ROMA'DA KÂĞIT

A. Papirus.

Yazı yazmak için çanak çömlek parçaları, mum tabletler, hatta bazı vesikalar için kurusun ve fildişi tabletler kullanan Roma'lılar bilhassa papirus ile parşömenden istifade ediyorlardı.

Papirus kâğıt, sadiye (cyperacée) fasilesinden bir nebat olan papyrus-dan yapılıyordu. Bu nebat aşağı Nil vadisinde, bilhassa Delta'da yetiştiriliyordu. Mısır'da Firavunlar devrinden, yani M. Ö. 3000 yılındanberi papirus kâğıt kullanıyordu. Buradan. M. Ö. VI. asra doğru Yunanistan'a ithal edilen papirus, Roma'ya İskenderiye ile yapılan ticaretle tedricî surette girmiştir. Roma'da papirusun kullanılması M. Ö. III. asrın ortasına rastlar.

Papirus çok basit usullerle nebatın özünden imal ediliyordu. Nebatın sakının iç dokusu uzun şeritler halinde kesiliyordu. Bu şeritler yanyana uzunluğuna yerleştirildikten sonra, bunların üzerine, genişliğine yanyana yerleştirilen diğer şeritler yapıştırılıyor ve böylece papirus kâğıt (charta) meydana geliyordu. Uzunluğuna yerleştirilen şeritler kâğıdın tersini, genişliğine olanlar ise yüzünü teşkil ediyordu. Üfki elyaf üzerine daha kolaylıkla yazı yazılabiliyordu. Bu şeritlerden sakın ortasına yakın olanlar daha ince ve daha yumuşak oluyordu ve kabuğa doğru olanlar kalınlaşıyordu. İnceliğine, beyazlığına ve pürüzsüzlüğüne göre bir çok çeşit kâğıt vardı. Kâğıdın eb'adı da mühimdi ve fiyatı eb'adına göre tayin edilmekteydi. Mısır'dan sadece imal edilmiş kâğıt değil, ham papirus da ithal eden Romalılar imalât usullerini mükemmelleştirerek fevkalâde düz kâğıtlar elde edebilmişlerdir. Roma'da papirus mağazaları (horrea chartaria) ve papirus imalâthaneleri (officinae) vardı. Bunlardan en meşuru daha sonra bahsedeceğimiz Fannius adlı bir şahsa ait olan imalâthanedir.

En iyi kalitedeki papirus kâğıtlar şunlardır :

1 — Charta Hieratica. Bu kâğıt mukaddes kitaplara tahsis ediliyordu, ve en iyi kalitede kâğıt idi.

2 — Charta Augusta. İmparator Augustus'un adına izafeten bu ismi almıştır ve bunun icadıyla. «Charta Hieratica» üstünlüğünü kaybetmiştir.

3 — Charta Liviana. İmparator Augustus'un karısı Livia'nın adına izafeten bu ismi almıştır. Bu kâğıt yulkardakinden biraz daha kalındı fakat eb'atça aynı idi.

4 — Charta Amphiteatrica. İskenderiye'de amfiteart yanında imal edildiğinden bu ismi almıştır.

5 — Charta Fanniana. Roma'da bir papirus atelyesi kuran Fannius, İskenderiye'den getirttiği papirus tabakalarını bir çok yeni muamelelere tâbi tutarak daha ince bir kâğıt elde etmeğe muvaffak olmuştur. ve Fannius'un adına izafeten «Charta Fanniana» denilen bu kâğıt en iyi kalitede kâğıtlar arasına girmiştir.

6 — Charta Claudia. İmparator Claudius'un adına izafeten de bu ismi alan kâğıt biraz kalın fakat büyük eb'atta idi. Üstün kalitesine rağmen bazı işler için çok ince olan «Charta Augusta», «Charta Claudia» nin icadından sonra daha çok muhaberatta kullanılmıştır. (Charta epistularis).

1 — Charta Saitica. Sais'de imal edildiği için bu ismi almıştır.

2 — Charta Taeneotica. İskenderiye yakınındaki bir yere izafeten bu adı almıştır. Bu kâğıt papirus nebatının kabuğa en yakın olan elyafından yapılıyordu.

3 — Charta Emporetica. Yazı yazmaya elverişli olmayan bu kâğıt sadece ticaretle, paket yapmakta kullanılıyordu.

Bugün umumiyetle kullanılan kâğıt gibi, papirus tabakasının da boyu eninden faz'la idi. Müzelerde bulunan papiruslara göre, bunların boyu 20 cm. ile 35 cm. arasında, eni ise 10 cm. ile 30 cm. arasında değişmektedir.

Roma'da bazı papirus atelyeleri bulunuyordu, fakat bu kâğıdın imali Mısır'a has bir sanayi olarak kalmıştır. Varron'un anlattığına göre, M. Ö. II. asırda Ptoleme'ler sülâlesinden bir kral Mısır'dan papirus ihracatını yasak etmiştir. Bu durum karşısında Roma'da papirusun yetiştirilmesi ve bu nebatın işlenmesi işi çiftçilere bırakılmıştır. İmparatorluk devrinde kâğıt sarfiyatı muazzam nisbette artmıştır. Tiberius zamanında, papirus mahsulünün iyi olmaması yüzünden bir kâğıt kıtlığı olmuştur. Söylenildiğine göre, Aurelius devrinde Mısır'ın her sene Roma'ya muayyen bir miktar papirus vermesi mecburiyeti konmuştur. Fakat Firmus adlı birisi Mısır'ı Aurelius'a karşı ayaklandırmış ve Roma ile olan münasebetleri keserek papirusu kendi istifadesine kullanmıştır. Roma'da papirus için hu-

susî anbarlar mevcuttu ve İmparatorluk idaresi Mısır'dan gönderilen kâğıtları bu anbarlara depo ettiriyordu.

Papirusun kullanılması VIII. asırda hemen hemen bırakılmış, IX asırda ise tamamen terk edilmiştir.

B. Parşömen.

Yazı yazmak için hayvan derilerinden faydalanmak âdeti çok eskidir. Ptoleme'ler sülâlesinden bir kral M. Ö. II. asırda Mısır'dan papirus ihracatını yasak edince, Bergama kralı Eumene II. nin sarayındaki bilginler papirusun yerine başka bir madde kullanmak zorunda kalmışlardır. Küçük Asya'da çok eskidenberi kullanılan deri daha mükemmel bir şekilde imal edilmeye başlanmış ve kuzu derisinin çok yumuşak ve ince bir hale getirilmesi mümkün olmuştur. Buna Bergama derisi (membrana) denilmiştir. Parşömen adı buradan gelmektedir. Parşömen bir ara Mısır'dan ihracı yasak edilen papirusun yerini tutacak hale gelmişse de, fiyatının çok yüksek olması sebebiyle Roma'da hiç bir zaman devamlı olarak kullanılmamıştır.

Papirus ve parşömenin yanında çanak çömlek parçası, kumaş v.s. üzerine yazı yazılmakta devam ediliyordu. Daha uzun ömürlü olması istenen vesikalar tahta, taş, bronz veya mermer levhalar üzerine hakkediliyordu. Söylendiğine göre parşömeni Roma'ya Chartes de Malles sokmuştur. Parşömen en çok Ciceron zamanında kullanılmıştır. Parşömen papirusa olan üstünlüğüne rağmen, kitap ticaretinde papirusun yerini ancak Dioclétien zamanında alabilmiştir.

II. ROMA'DA KİTAP

A. Papirus kitap.

İlk zamanlarda edebî eserler şifahî olarak ağızdan ağıza diğer nesillere intikal ediyordu. Yazı ancak bazı lüzumlu vesikaların muhafazası için kullanılıyordu. Bu maksatla kurşun v.s. tabletlerden, koyun ve keçi derilerinden, bazı nebat yapraklarından ve umumiyetle muma batırılmış tahta tabletlerden faydalanılıyordu.

M. Ö. VI. asır başında mensur edebiyatın meydana çıkmasıyla yazı için başka bir madde kullanmak lüzumu başgöstermiştir. İlk müverrihler ve filozoflar deri ve papirus ruloları ile tahta tabletlerden faydalanmışlardır.

Papirus kitap umumî olarak rulo (volumen) şeklindeydi. Kâğıtçılar papirusu yapraklar (paginae) halinde satıyorlardı. Yazı ile dolan her yaprak bir evvel yazılmış olana soldan sağa yapıştırılmak suretiyle rulo ediliyordu. Papirus atelyelerinden yaprakları yapıştırılmış şekilde rulolar da piyasaya sürülüyordu, fakat bu rulolar üzerine yazı yazmak oldukça güç ve zahmetli idi. Onun için ayrı yapraklara yazıp bunları sonradan birleştirmek tercih ediliyordu.

Daha önce bahsettiğimiz gibi papirusun sadece elyafın ufki şekilde bulunduğu kısmına yazılıyordu. Rulo bu kısım iç tarafa gelecek şekilde sarılıyordu. İstisnai olarak ters tarafına da yazı yazılabiliyordu. Yazı satırları sütunlar halindeydi. Yalnız, Cumhuriyet devri resmî vesikaları rulonun bütün genişliğince sütunsuz olarak yazılmıştır. Son sütunun altına eserin adı, yaprak sayısı, sütun ve satır sayısı v.s. kaydediliyordu.

Buradan anlaşıldığına göre, eski devre ait bir kitap büküklü olarak muhafaza edilen ve açılarak okunan uzun bir papirus rulosundan ibaretti. Zamanımızdaki kitap ile mukayese edilirse, bu rulolarca bir tashih yapmak, metindeki kısımları karıştırmak, veya işaret edilen bir satırı bulmak için bütün bir rulonun açılması zarureti yüzünden, eski kitabın çok daha az kullanışlı olduğu meydana çıkar.

Papirus rulosunun «frontes» denilen alt ve üst kenarlarının saçaklanmaması için yapraklar ihtimamla kesilip sünger taşı ile düzeltiliyordu. Bir cetvel (regula) ve küçük bir kurşun disk ile satırlar ve sütun çerçeveleri çiziliyordu. Umumiyetle siyah mürekkep kullanılıyordu. Yalnız eserin adı ve fasıl başlıkları kırmızı mürekkeple yazılıyordu. Papirus üzerindeki bir yazının kazınarak silinmesi çok güç, hatta imkânsızdı. Bu iş için, yazı çok eski olmamak şartıyla, ıslak bir sünger kullanılıyordu.

Daha dayanıklı olması için bazan papirus rulosunun bir ucu tahta veya kemik bir çubuğa (umbilicus) tesbit ediliyordu, ve rulo, sonundan başlamak suretiyle bunun üzerine sarılıyordu. Her ruloda görülmeyen bu çubuğun çok ihtimam gösterilen eserlere konulduğu sanılmaktadır. İmparatorluk devrinde rulonun baş kısmının da bir ikinci «umbilicus» a tesbit edildiği görülür. «cornua» deniliyordu. Herculanum papirus rulolarında «umbilicus» yoktur.

Papirus rulolarını güve, kurt v.s. gibi haşarattan korumak için sayfalar sedre yağına batırılıyordu. Kitabın adı parşömen bir etiket üzerine yazılarak rulonun alt veya üst kısmına asılıyordu. Bazı kıymetli rulolar deriden bir muhafaza veya tahta bir kutu içerisine konuluyordu. Roma'da yapılan mühim şahsiyetlere ait heykellerin elinde umumiyetle bir papirus rulosu bulunur.

Papirus yaprağı katlanarak mektup (epistola) yazmakta kullanılıyordu. Fakat papirusun ters kısmı yazıya elverişli olmadığından, papirusta rulo şeklinin defter şekline (codices chartacei, codex) tahvilî pek mühim değildi. Bu şeklin Diocletien devrinden evvel başlamadığı sanılmaktadır.

1752 de Herculanium'da lâvlar altından meydana çıkarılan karbonlaşmış rulolar, mikdar bakımından en mühim papirus kolleksiyonunu teşkil eder. Bu kolleksiyonda 800 kadar rulo bulunduğu sanılmaktadır. Bunlar İmparator Augustus zamanında kopya edilen ve Epicure felsefesine ait olan orta ehemmiyette eserlerdir.

B. Parşömen kitap.

İlk önce derinin de papirus gibi sadece bir tarafına yazı yazıldığı ve tüylü olan dış kısmının boş bırakıldığı sanılmaktadır. Bu derilerin birbirine dikilerek rulolar haline getirilmesi gerekiyordu. Parşömen kâğıtta yapılan terakki, derinin her iki yüzüne de yazı yazılabilecek şekilde hazırlanması ve sonradan bunun defter şekline konulması olmuştur. Böylece aynı mikdar yaprağa daha çok yazı yazılabiliyordu. Bundan başka parşömen papirustan daha dayanıklı idi. Parşömen tabakalar halinde (folio) kesilince tüylü tarafına çizgi çiziliyordu. Sivri olmayan bir uç ile çizilen bu çizgiler kâğıdın diğer yüzünden de görülebilecek şekilde oluyordu. Yapraklar katlanarak defter şekli verilirken, derinin tüylü ve tüysüz kısımlarının yüz yüze gelmesine dikkat edilirdi. Yazı, papirusta olduğu gibi sütunlar halinde yazılıyordu.

Edebiyatta parşömeden faydalanırken örnek olarak mumlu tablet şekli alınmıştır. Bu tabletler tezkere, mektup, senet v.s. için kullanılıyordu. Umumiyetle renkli olan mum, tahta tabletin hafif çukur olan iç kısmına konuluyordu. Kenarlarına açılan deliklerden ip v.s. geçirilmek suretiyle bir kaç tablet bir araya getiriliyordu ve birleştirilen bu tabletlere «codex» adı veriliyordu. «Codex» kelimesi aslında ağaç kabuğu manasına gelmektedir. Her tabletin iki yüzü de mumlanıyordu, ve «codex» e tablet sayısına göre, ikili, üçlü, dördü, v.s. deniliyordu. İkili tabletin sadece iç kısımları mumlanıyordu, böylece dış kısımlar kapak teşkil etmek üzere küçük bir kitap şeklini alıyordu.

«Codex» adı umumî tabletlere de verilmiş. sonradan parşömen kitaplar da bu ismi almıştır. Son İmparatorluk devrinde teşkilât kanunları konun derisinden «codex» ler üzerine yazıldığından, hususî veya resmî her kanun mecmuasına «codex» adı verilmiştir. Bugün kullanılan «codex» (kanun) kelimesi de kuradan gelmektedir.

Parşömen tabakasını katlayıp kenarlarını keserek bir forma meydana getiriliyordu. Bir araya konularak dikilen bu formlar bir kitap şekli arz ediyordu (codices membranei). Parşömenin tüysüz tarafı yazıya daha elverişli olmakla beraber her iki tarafına da yazılabiliyordu. Parşömeden yapılan bu «codex» ler İmparatorluk devrinde meydana çıkmıştır ve ilk olarak bunlardan Flavien'ler devrinde bahsedilir.

Parşömen üzerindeki bir yazı, çakı (scalprum) ile kolayca kazınabiliyordu. Mum tabletlerde de bulunan bu özellik, parşömenin papirusa nazaran bir üstünlüğünü teşkil ediyordu. Maalesef bu özellik İmparatorluğun sükutundan sonra suiistimal edilmiştir.

Dinsiz yazarların eserlerini ihtiva eden parşömenler üzerindeki yazılar kazanmış ve bunlara mukaddes kitaplar yazılmıştır. VII-IX. asırlar arasındaki klâsik metinlerin büyük bir kısmı böylece ortadan kaybolmuştur. Fakat bazan kazanın ve üzerine başka yazı yazılan bu parşömenler ilk yazının izlerini hâlâ taşımaktadır ve bazı kimyevî maddeler yardımıyla bunların meydana çıkarılması, eski metnin okunması mümkündür. Bu usul sayesinde, Ciceron'un Republica adlı eserinin bir nüshası (IV. asır), Augustin'in bunun üzerine VII. asırda kopya edilen bir eserinin altında bulunmuştur. Milano'da bulunan bir parşömene yazılan İncil'in parçaları altında da Plautus'un antik zamanlar sonuna ait kıymetli bir metni saklıydı.

İstisnai olarak papirustan «codex» ler yapıldığı gibi, parşömeden de sadece yüz tarafına yazılan rulolar yapılmıştır.

Mum tabletler üzerine yazı ince, uzun ve sivri bir kamyş (stilus veya graphium) ile hakkediliyordu. Sonradan bu kamyş, madenden, kemikten veya fildişinden bir hakkâk kalemi şeklini almıştır. Papirus ve parşömen üzerine de bir tarafı kalem ucu şeklinde yontulmuş madenî çubuklarla yazılıyordu. Daha ziyade, ucu yontulmuş küçük bir kamyş (calamus) veya aynı şekilde yontulmuş ve ucu ikiye yarılmış bir tüy kalem (penna) kullanılıyordu. En iyi kalemler Mısır'dan veya Knidos'dan geliyordu.

Roma'da büyük şahsiyetler ve edipler, eserlerin çoğaltılması hususunda emirleri altına çalışan esirlerden faydalanıyorlardı. Bu müstensihlere «librarius» adı veriliyordu. Bir eserden birkaç nüsha birden çıkarmak gerekince, bu eser birkaç müstensih'e aynı zamanda söylenerek yazdırılıyordu.

III. ROMA'DA KÜTÜPHANE

A. Hususî Kütüphaneler.

Roma'da M. Ö. II. asırdan itibaren kütüphane mevcut olduğu anla-

şılmaktadır. Bunlar önce hususî kütüphane şeklindeydi. M. Ö. II. asrın ortasından itibaren Roma generalleri savaş yaptıkları memleketlerden dönerken aldıkları ganimetle bu memleketlerde mevcut kütüphaneleri de Roma'ya naklediyorlardı. Lucius Aemilius Paulus M. Ö. 168 de Pidna harbinden sonra son Makedonya kralı Perseus'un kütüphanesini Roma'ya nakletmiştir. Aristo'nun kitaplarını satın almış olan Teos'lu Apellicon'un kıymetli kütüphanesi de ölümünden sonra Sulla tarafından Roma'ya nakledilmiştir. Lucullus Pontus kralı Mitridates ile yaptığı savaşlardan sonra aynı şekilde hareket etmiştir, ve bu arada hususî kütüphaneleri geliştirmiştir.

Roma'da M. Ö. I. asrın sonunda kitap sevgisi çok ilerlemiş durumdaydı. Bir çok mühim şahsiyetler Yunan'ca ve Lâtin'ce kitapları toplayarak evlerinde hususî kütüphaneler meydana getiriyorlardı. Cicero bu şekilde evinde Yunan'ca ve Lâtin'ce eserlerden mürekkep büyük bir kolleksiyon meydana getirmişti. Arkadaşı Atticus ile âlim Varron da büyük miktarda Yunan'ca ve Lâtin'ce kitaplar toplamışlardı.

B. Halk Kütüphaneleri.

İmparator Caesar ilk olarak halk kütüphanesi fikrini ortaya atmış ve Varron vasıtasıyla bir çok kitaplar toplatmaya başlamıştır. Fakat ölümü bu projesini tahakkuk ettirmesine mani olmuştur. Roma'da ilk halk kütüphanesi, Caesar'ın ölümünden az sonra, arkadaşı Asinius Pollio tarafından Atrium Libertatis'de kurulmuştur. Bundan sonra İmparator Augustus bir Palatine'de Apollon mabedinde, diğeri Porticus Octaviade'de olmak üzere iki halk kütüphanesi kurmuştur. Apollon mabedindeki kütüphanede bir çok Yunan'ca ve Lâtin'ce eserlerle zengin bir hukukî eserler kolleksiyonu bulunuyordu. Bunları diğer kütüphaneler takip etmiştir. Tiberius'un sarayında, Traianus mabedinde kütüphaneler tesis edilmiştir. Traianus mabedinde kurulan meşhur Ulpia kütüphanesi Yunan'ca ve Lâtin'ce eserler ihtiva ediyorcu ve mühim Devlet vesikalarının arşivi halindeydi. Bu kütüphane sonradan Diocletien hamamlarına taşınmıştır. İmparator Vespasien tarafından Sulh Mabedinde (Temple of Peance) bir kütüphane tesis edilmiştir. Roma kütüphanelerinin sayısı gittikçe artmaktaydı, IV. asırda 28 i bulduğu kaydedilmektedir.

Roma'yı takliden diğer İtalya şehirlerinde de kütüphaneler kuruluyordu. Plinus (Pliny the Younger) un bir mektubundan ve bir Milano kitabesinden anlaşıldığına göre, o, Coma şehrinde bir kütüphane kurmuş ve Milano'da evvelce mevcut olan kütüphaneyi zenginleştirmiştir. Münekkıt Aulu Gelle İtalya'da Tibur ve Patras şehirlerindeki kütüphanelerden bahseder.

İtalya dışındaki kütüphaneler arasında, Atina'da Hadrianus, Efesos'da Tiberius Julius Celsus kütüphanesi ve Kuzey Afrika'da eski Thamugadi şehri kütüphanesi sayılabilir.

Işık vaziyeti, rutubet ve haşarattan korunma şekilleri düşünülerek kütüphanelerin yeri ihtimamla seçiliyordu. Kitaplar odanın duvarlarındaki raflara ve orta kısmındaki dolaplara yerleştiriliyordu. 1752 de Herculanum'da meydana çıkarılan kütüphane küçük bir odadan ibaretti; kitaplar odanın etrafında 6 kadem kadar yükseklikteki raflara ve ortadaki dolaba konulmuştur.

Kitap konulan dolaplar ekseriya kıymetli tahtalardan yapılıyordu ve kapaklı oluyordu. Kütüphaneler umumiyetle büyük muharrirlerin, hatiplerin veya diğer meşhur şahısların heykelleriyle, büstleriyle süsleniyordu.

Kütüphanelerin muhafazası ve nezareti ile meşgul olanlara «bibliothecarius» deniliyordu, bunlar es'rler veya librarianus sınıfından azad edilen kimselerdi. Neron'dan Traianus'a kadar Roma kütüphanelerini İskenderiye'li bir belâgat âlimi olan Denys idare etmiştir.

Roma İmparatorluğu I., II. ve III. asırlarda yükselme ve III. asırdan V. asır sonuna kadar da gerileme devri yaşamıştır. 476 da bu imparatorluğun yıkılmasından sonra eski kitap faaliyeti ortadan kalkmış ve bu hususta Ortaçağ'da yepyeni bir faaliyet başlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Hessel, Alfred: **A. History of Libraries**, Trans. by Reuben Peiss, New Brunswick, N. J., The Scarecrow Press, 1955. S. 1.
- 2 — McMurtrie, Douglas: **The Book** New York, London, Toronto, Oxford, University Pres (56) 1957 S. 61-76.
- 3 — Kâğıtçı, Mehmet Ali : **Kâğıtçılık Tarihçesi**, İstanbul, «Kader» basımevi 1936 S. 1-9.
- 4 — Drinkwater, Ceneva : «Roma Libraries», **Library Quarterly**, C. 1, Nu. 1 1931 S. 67-71.
- 5 — Beaujon, Paul : «Ancient Books», **Encyclopaedia Britannica**, C. 3, S. 871-872.
Kent, Francis Lawrence: «Ancient Libraries», **Encyclopaedia Britannica**, C. 14, S. 2-3.
Thompson, Sir Edward Maunde : «Papyrus», **Encyclopaedia Britannica**, C. 17, S. 246-248.
Thompson, Sir Edward Maunde : «Parchement», **Encyclopaedia Britannica**, C. 17, S. 281-282.

- 6 — Lindey, Alexander : «Books», *The Encyclopedia Americana*, C. 4, S. 245-246.
 Schullian, Dorothy M. : «Libraries», *The Encyclopedia Americana*, C. 17, S. 318-320.
 Coumbe, Clement W. : «Papyrus», *The Encyclopedia Americana*, C. 21, S. 270-271.
 Coumbe, Clement W. : «Parchement», *The Encyclopedia Americana*, C. 21, S. 294-295.
- 7 — Paoli, Ugo Enrico : *Vita Romana (La Vie Quotidienne dans la Rome Antique)*, Paris, Desclée de Brouwer, 1955. S. 287-303 (x).
- 8 — İmzasız, «Livre», *Larousse du XXe Siècle*, C. 4, S. 486-487 (x)
 İmzasız «Bibliothèque», *Larousse du XXe Siècle*, C. 1, S. 691-693.
 İmzasız «Papyrus», *Larousse du XXe Siècle*, C. 5, S. 358
- 9 — Saglio, E. : «Ebibliotheca», *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, C. 1, S. 811-712.
 Lăfaye, Georges : «Liber», *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, C. IV., S. 1231-1234.
 Lăfaye, Georges : «Papyrus», *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, C. IV, S. 319-322.

Not : Fransızca olan (x) işaretli son üç kaynaktan ablam Selma Inal'ın yardımıyla faydalandım.